

ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ: ІНДИВІДУАЛІЗМ ЧИ КОЛЕКТИВІЗМ? ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У понятійному апараті осмислення реальності сучасної України соціально-філософською, економічною, політичною думкою з'являються нові категорії, поняття, терміни. Вони покликані зафіксувати й відобразити нові суспільні реалії. Одним з таких понять є поняття ментальності (менталітету). Термін цей настільки постає вкоріненим, що здається неймовірним, що в політичних, філософських, соціологічних і інших дослідженнях він з'явився зовсім недавно.

Проблема української ментальності стала дуже популярною в останні роки. Але разом з тим тут залишається багато неясного, недослідженого. Але ж зараз особливо важливо зрозуміти, як змінювалася наша ментальність в останній період, яке місце вона займає в структурі суспільної свідомості, які її риси заважають або сприяють демократичному розвитку країни, масовому становленню вільної особистості, вміти прогнозувати чекання та реакції різних прошарків населення на ті чи інші варіанти розвитку подій в Україні. Наприклад, досить часто говориться про те, що українці більш інших східних слов'ян є індивідуалістичними й тому здатні швидше інтегруватися в Європу та з більшим успіхом розвивати ринкові відносини, – але при цьому недостатньо глибоко досліджується питання про те, чи відбулися зміни в менталітеті українців на теперішній час у зв'язку з репресіями, голодомором та усім тим, що випало на долю нашого народу в минулому сторіччі. Як відомо, знищенню піддавалися кращі представники нації, у яких найбільш яскраво виражалися риси української ментальності, у тому числі одноосібники, «куркулі». Чи відтворюється менталітет, коли істотно змінилися соціальні умови існування народу, і якщо «так», то у якому поколінні? А також багато інших запитань.

Ментальність – це вираження на рівні культури народу історичної долі країни, як деяка єдність характеру історичних задач та способів їхнього вирішення, що закріпилися в народній свідомості, у культурних стереотипах. Ментальність – це своєрідна пам'ять народу про минуле, психологічна детермінанта поведінки мільйонів людей, вірних своєму історичний «коду» у будь-яких обставинах, не виключаючи катастрофічних. Менталітет також визначають як продукт конкретно-історичного місцезнаходження людини в складно структурованій суспільній реальності, його джерело при цьому варто шукати у соціокультурному бутті особистості. Об'єктивні соціально-економічні умови життя людини формують деякі структури духовного життя, фундаментальні стійкі структури свідомості. Вивчення такого роду апріорних структур ментальності виводить на визначення тих чи інших проявів усвідомленого поведінки особистості. Ментальність є стійкою і малорухомою, вона є механізмом переведення практичних задач у сферу суспільної свідомості, і навпаки.

У ситуації трансформації сучасного українського суспільства в напрямку радикальних економічних реформ, вивчення процесів, що відбуваються при цьому, припускає використання всіляких концепцій – аналіз ситуації через категорію ментальності здається тут одним з найбільш суттєвих. Більш того, у зв'язку з тим, що формування ринкових відносин у сфері економіки, як вважається, супроводжується наділенням особливим статусом самостійності індивіда, окремої людини у світі та у суспільстві (так званий економічний й психологічний індивідуалізм), становить інтерес проаналізувати сьогодення і перспективи України в цьому плані через аналіз тих чи інших особливостей української національної ментальності. Константи етнічної (національної) картини світу являють собою універсальні знакові комплекси, які можна вичленувати за допомогою метамови із різноманітних фрагментів тексту, яким, по суті, є етнічна картина світу. Вона містить опис основних параметрів реальності – просторово-часових, причинних, етнічних, персональних.

Отже, чого більше в української ментальності – індивідуалізму чи колективізму?

Коли дається визначення нації, відзначається насамперед, що вона є спільністю людей, особливою формою їхньої життєдіяльності. Нація – це постійний колектив людей, що склався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості та поведінки. Вона існує як стійка система, що протиставляє себе усім іншим аналогічним колективам людей за принципом «ми – не ми», «свої – чужі», «ми такі, а решта – інші». Будь-яка нація має оригінальну структуру, що сприймається людьми як цілісність. Ця цілісність

припускає спільність поведінкових рис, що передаються від покоління до покоління. Риси ці не випадкові, вони виробляються в процесі адаптації людей в етнічному й ландшафтному середовищі та утворюють стереотип поведінки нації, що, у свою чергу, є фундаментом етнічної традиції, включаючи культурні і світоглядні основи, форми спільного проживання і господарювання – неповторні за своїми особливостями у будь-якому етносі. Звідси випливає, що немає людей поза етносом, поза приналежністю до національного. Людина може не знати про своє походження, забути рідну мову (чи не знати його зовсім), не мати властивих для даної нації релігійних або атеїстичних уявлень, але без поведінки в колективі вона жити не може. А національна приналежність визначає характер поведінки. Зв'язки, що поєднують людей у націю, поширюються в просторі та в часі. Нація – це пасіонарне поле одного ритму, тому що в іншій нації свій ритм. Ритм є властивістю і етнічного колективу, і особистості, як носія його характеристик.

Психологічні основи національної культури полягають у можливостях індивідуально-особистісного самовираження та відтворення, багатобічного розвитку вільної людської індивідуальності, у максимальному використанні людиною соціальних можливостей. Закріплення свободи духовної та соціальної самореалізації, зокрема на рівні індивідуальності, що дозволяє реалізовувати потенціал унікальності, неповторності етнічної індивідуальності, її духовності; такий спосіб індивідуальної самореалізації, що створює умови для самоздійснення індивідуального стилю творчої етносоціальної, етнодуховної діяльності. Це – рух до усе більш універсальних й багатограних форм індивідуально-стильового самоздійснення з орієнтацією на соціально значиме. Індивідуальний стиль етнічної самореалізації заснований на виявленні та реалізації національної самобутності людини, його етнічності, суб'єктивних моментів світосприймання. На основі соціальної психології нації відбувається подальше формування та розвиток цінностей етносоціальної культури у свідомості та поведінці людини. Вона виступає як безпосередня реакція на умови життєдіяльності людини. Будучи формою виявлення соціально-психологічних установок, стереотипів людей, вона містить у собі такі елементи як визначені почуття, мотивації тощо.

Національна психологія виступає як сукупність почуттів, звичок, настроїв, емоцій, що виникають та виявляються в процесі повсякденної життєдіяльності в конкретних історичних, соціально-економічних умовах. Як специфічний шар національної самосвідомості, етносоціальна психологія відображає об'єктивну дійсність, сферу національного й загальнолюдського. Тому вона, особливо такий її елемент, як національна психологія, виступає, насамперед, у формі стереотипів національного характеру у свідомості людей.

Буття нації треба розуміти як сукупність реальних, об'єктивно існуючих зв'язків, відносин, форм спілкування людей, що відбуваються в процесі освоєння ними сфери національного – міжнаціонального – загальнолюдського. Таке буття є реальним процесом життєдіяльності людей, що керуються цінностями, сформованими в тому числі й особливостями історичного розвитку нації, і тому представляють собою так звані етнічні індивідуальності при задоволенні своїх інтересів, цілей, потреб. Більш того, у суспільному бутті нації відтворюються специфічні механізми соціального збереження та розвитку зовнішньої структури національних особливостей. Завдяки цьому розвитку соціальні зв'язки й відносини індивідуальної та міжіндивідуальної (групової) взаємодії суб'єктів національного буття включаються в структуру вітчизняної науки, культури, мистецтва тощо. Надається можливість індивідуумам брати із соціального оточення (так званої загальнонаціональної логосфери) готові узагальнені (абстрактні) знання та навички, перекомбінувати їх та застосовувати в практичних діях й вчинках.

Національне буття виступає підставою для формування феномена етносоціальної свідомості – як специфічного елемента у вертикальній структурі суспільної свідомості, елемента національної (етносоціальної) культури, що є духовно-психологічним феноменом, сукупністю поглядів, уявлень, думок, настроїв, оцінок, почуттів певної етносоціальної (національної) спільноти, етнічної індивідуальності, що вироблені у процесі їхньої діяльності, національних та міжнаціональних відносин. Вона містить у собі різноманітні духовні утворення – елементи теоретичної та побутової свідомості, національної самосвідомості та загальнолюдської свідомості, національної психології й ідеології, логічно послідовного, раціонального та внутрішньо суперечливого відображення об'єктивної дійсності, діалектики етносоціального буття, своїх інтересів у цьому процесі. Варто мати на увазі і специфічний характер етносоціальної свідомості, її особливу складність, тонкість й делікатність у

порівнянні з іншими різновидами масової свідомості, суперечливість та неоднозначність становлення та функціонування. Динамізм етносоціальної свідомості відповідає закономірностям розвитку національного суспільного буття.

Зміст поняття «національна культура» є багатограним. Більшість видів людської діяльності – виробничий, мовний, створення засобів життєзабезпечення, транспорт, біологічна життєдіяльність і такі інші – властиві усьому людству, але в кожній національній спільноті вони оформлюються різними, більш-менш специфічними саме для неї способами, що у сукупності і складають її культуру. Як уже було сказано вище, особливості національної культури тісно пов'язані та формують такий феномен, як ментальність (менталітет) нації.

У чому ж особливість української ментальності?

Відомому українському вченому Іванові Огієнку, праці якого були заборонені в часи радянської влади, належать такі рядки: «Віками ми /українці/ йшли під тягарем тягарем неволі, часто стомлені падали на тернистім шляху, проте ніколи ми не спинялись у своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед... За довгі віки свого існування народ український натерпівся муки, набрався горя та лиха, і проте, перегорівши, як криця, як золото в огні, вийшов чистим із мук та неволі, вийшов міцним та дужим, талановитим та тямущим... Український народ – це той казковий велетень, що коли його рубали надвоє – то й сили ставало вдвоє, коли рубали його далі, – то сила усе росла та росла, усе на ворогів з боєм йшла... Тернистим шляхом, згинаючись під важким тягарем чорної неволі, утворили ми свою велику культуру.» [1] Як вважається, на формування українського національного характеру (і менталітету) впливали різні етноси, що протягом тисячоліть жили в Україні. Ю.Липа визначає чотири основні складові його пракультури, що сформували характер українського народу – трипільський, понтійський, готський та київсько-руський. [2] Носії трипільської пракультури залишили у спадщину українцям терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, упертість у досягненні мети, уміння стійко сприймати невдачі. Саме трипільська цивілізація сформувала праукраїнські міста та села, вибудувала дороги, вали, розбила землю на поля й лани. Від них в українців психологія хлібороба та пошана до жінки, родинні звичаї та демократичний суспільний пристрій. Понтійська пракультура і носії цієї культури передали українцям у спадщину відвагу, заповзятливість, творчий дух, потяг до краси. Індивідуалізм, що одержали українці від цієї культури, протистояв стадності, але відданість улюбленій справі спонукувала його знаходити співучасників та однодумців. Звідси потяг українця до різних союзів, громад, артілей тощо. Готські впливи прийшли в Україну через Волинь із імперії Вестготів. Сучасні дослідники вважають, що вони не залишили в нашій історіографії занадто помітного впливу. Староукраїнська держава Київська Русь проіснувала близько 700 років. Від неї в українців усвідомлення своїх політичних традицій, що зберегла князівська еліта навіть у Литовській державі, а продовжили запорізькі козаки аж до скасування Гетьманщини, а у ХУШ ст. цей дух волелюбності й національної гордості почав насильно гаситися. Велику роль відіграє психологічний стан народу, його ставлення до сусідів, сприйняття чи несприйняття іншого етносу. Наприклад, українці дуже неохоче одружувалися із представниками інших етносів. Щоб з'єднати свою долю із чужинцем, дівчині потрібно було переконатися в спільності його норм моралі з українськими звичаями, правопорядком. Велике значення також мало ставлення чужинця до України. Ще рідше одружувалися із чужинцями українські чоловіки. Незначними, чи зовсім ніякими, є домішки в українській нації від: кочових етносів (татари, половці, печеніги, монголи тощо) – абсолютна ненависть до руйнівників, ґвалтівників, грабіжників, з нижчим рівнем культури в порівнянні з осідлим людом; іранських і кавказьких етносів – їхня мусульманська релігія, войовничість, грубуватість; кельтського і норманського етносів – войовничість, малоорганізованість. Єврейські домішки додали до психології українців деякі посередницькі здібності. Що стосується російських впливів на український національний менталітет, Ю.Липа вважає, що в зв'язку з тим, що «московіти були слабенькою індивідуальністю (вплинуло найбільш довге з усіх європейських народів монгольське поневолення), духовний вплив з їх боку є незначним».

Як і ментальність будь-якого іншого народу, українська ментальність вкорінена у те природно-географічне та культурно-історичне середовище, у якому народ України знаходився з давніх-давен. Йому притаманні риси, що характерні для землеробських народів, хоча різні географічні регіони України мають певну специфіку щодо цього, а ряд авторів вбачає особливе значення степу у формуванні народного світогляду українця.

Погоджуючись з висловом А.Ключевського про те, що сила, яка тримає у своїх руках колиску кожного народу, це природа його землі, автор «Нарису історії України» Д.Дорошенко, поєднуючи «землеробський» і «кочовий» фактори, специфіку їхніх дій зв'язує з особливостями їхніх історичних взаємовпливів. Він вбачає її в «боротьбі українського плуга і меча за оволодіння степом та за встановлення на ньому землеробської культури», поки наприкінці ХУШ ст. вона не закінчилася тим, що «український плуг міг спокійно приступити до руйнування розкішної цілини на надчорноморських просторах». [3] Уже з цього висновку видно, що на відміну від власне землеробських народів, як і кочівників, де дія природних факторів на життя безпосередня, в Україні домінуючу роль відігравали суспільно-політичні умови, що визначали сам характер та масштаби взаємодії суспільства та навколишньої природно-ландшафтною зони. Надалі, у т.ч. і після ХУШ ст., зазначена обставина не тільки не зникла, а навпаки, придбала більш глибокого характеру й нових якісних рис. Питома вага соціально-політичних факторів не зменшувалася, а зростала. Саме це, як можна вважати, вирішальним чином вплинуло на формування українського менталітету та визначило його зміст.

Як розвиток висловленої думки, як її конкретизацію, можна згадати низку концепцій, що досить багато чого пояснюють в історії та у сучасному стані України, у характері її народу, і які зводяться до того, що, на відміну від менталітету народів багатьох інших, насамперед навколишніх країн, що у певному розумінні можна назвати класичним, менталітет, як і саме буття українського народу, має неklasичний характер. [4] До класичних суспільств при цьому відносять відносно стабільні спільноти людей зі стійкою етнічністю, визначеною територією, державно-інституційними структурами, що охоплюють за єдиною системою усе населення, хоча і можуть змінюватися у часі. Це суспільства, у яких внутрішні, а не зовнішні фактори відіграють вирішальну роль, забезпечують самоцінний, самодетермінований характер свого існування, здатність своєю організацією життя бути прикладом, а в чомусь і зразком для інших. Всесвітня історія будується насамперед як формування й еволюція класичних утворень і відносин між ними. У неklasичних суспільств також великий спектр. До них можна віднести, зокрема, народи, життя яких, маючи далекий від усталеності характер, значною мірою залежить від природних і соціальних випадковостей і тому зберігає себе здебільшого не за рахунок урівноважених структур та зміцнених функцій, а завдяки динамізму відносин із зовнішнім світом. Спалахуючи як комети на історичному небоскраї, вони досить швидко втрачають визначеність і, піддаючись вирішальному впливу обставин, відходять за обрій міжнародного життя, або і взагалі припиняють своє існування. Немає їм рахунка, починаючи від добре відомих, очолюваних “бичами Божими” Аттикою і Чингізханом, й закінчуючи тими, сам факт буття яких здається ілюзією і викликає суперечки посеред істориків. Україна, відноситься до іншого типу неklasичних суспільств. Їхня особливість у тому, що існуючи протягом досить довгого історичного відрізка як визначені цілісності з відповідними ознаками, вони увесь час знаходяться не стільки в динамічному, скількох у нестійкому положенні, постійно маневруючи та знаходячись на межі ризику. Така ситуація визначається специфічним положенням цих суспільств поміж інших, що можна позначити терміном «маргінальність». Некласичність української ментальності впливає із історичної маргінальності українського суспільства. Наша країна не була, як правило, ні центром, ні периферією, вона майже постійно знаходилася між різними державно-політичними полюсами, на лінії їхнього протистояння, у центрі їхньої боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої державної структури. Лінії відносин татар з Литвою, Литви з Польщею, Росії і Польщі, Туреччини – Польщі, Швеції – Росії, литовсько-польські унії – таким є той історичний простір, у якому існувала Україна. Особливості її життя визначалися постійним коливанням, прикордонним життям між народами класичного статусу, “серединним” положенням її на перехресті дій різних політичних, соціальних, духовних, військових, торгових та інших сил.

Україна ніколи не була зразком класичної країни. Її Середньовіччя не можна вважати еталоном феодалізму, як це одностайно роблять з відповідним періодом, наприклад, Франції (яка, до речі, схожа з Україною за територією та чисельністю населення), вона не була класичним зразком капіталізму, як Англія, і вона не репрезентує класичний індустріалізм, як сучасні Сполучені Штати Америки і Японія. Вона не була і не є класичною щодо визначених форм державності, державного керування, освіти, матеріального виробництва тощо.

Порубіжний характер України знайшов відображення в її територіальних змінах, етнічних процесах, у політиці та державних інститутах, у філософії та *психології* людей.

Території Київської Русі, Галицько-Волинської і Гетьманської держав, територія сучасної України – це різні території. Їхня зміна відбувалася не сама по собі, а як наслідок складної динаміки зовнішньополітичних відносин й внутрішніх факторів, чи то ми будемо розглядати домонгольський і складний монгольський періоди, литовське завоювання, часи козацтва, чи першу третину ХХ сторіччя. Без урахування значної, а часто і вирішальної ролі зовнішніх впливів на Україну, її зрозуміти неможливо. Точно так само етногенез українського народу мав дуже складний характер, зокрема крім слов'янських племен зачепив Половецьку державу і Кримський ханат. А відтак, у своєму виступі на 1-ому Конгресі Міжнародної Асоціації Україністів Омелян Прицак відзначив, що «татари – це не дикі зайди, грабіжники, а нарівні із запоріжцями – наші предки» [5] Можна вважати, що подібні за складністю етногенетичні процеси та територіальні зміни переживали й інші народи і вони не є особливими для України. Певною мірою це так. Але у поєднанні з іншими обставинами історії України вони також набувають специфічного звучання та висвітлюються у новому змістовному ракурсі. Наприклад, чи так уже часто можна спостерігати суспільства, де одночасно існували би кілька держав? В історії України це зовсім не випадковість. Ще під час рюріковичів, крім держави з центром у Києві, існувала Половецька зі столицею Шарухань на території більш пізнього Харкова. У ХУП-ХУШ ст. козацька станова держава співіснувала з Кримським ханатом, при цьому в самому козацькому устрої мав місце період не просто спільного буття, але і боротьби двох гетьманських держав, соціально-політичні події в яких розгорталися зовсім не однаково. Добре відома ситуація 1918 р., коли в Україні одночасно діяли Українська Народна Республіка з центром у Києві, Українська Радянська Республіка з центром у Харкові та Західно-Українська Народна Республіка. У політиці маргінальний стан України виявлявся у наявності різних інтересів, устремлень та ідеологій у структурах влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів України. Це вело до регіональних розбіжностей і непорозумінь, а то і до важких наслідків, одним із яких була, зокрема, Руїна – роз'єднання України у 1638 р. на Лівобережну та Правобережну з двома гетьманами, один із яких в особі гетьмана Самойловича шукав підтримки в Москві, другий, гетьман Дорошенко, намагався спиратися на Туреччину. Велика динаміка подій, у центрі яких часто виявлялася Україна, змушувала її політичних діячів іноді досить різко змінювати зовнішньополітичні пріоритети.

Зазначений «орієнтаційний» аспект має ще один, більш принциповий та сутнісний вимір, коли мова йде про маргінальність України. Володимир Винниченко у «Заповіті борцям за звільнення» багато уваги приділяє феномену «двох орієнтацій» у нашій історії. Мається на увазі боротьба двох позицій, представники яких у складних соціально-політичних ситуаціях схильні надавати вирішального значення або власному народу, його енергії та здібностям, або «зовнішнім силам». Така боротьба дійсно проходить червоною ниткою через усю історію України, вона завжди істотно визначала перебіг життєвих подій. Винниченко ілюструє це на прикладі часів Б.Хмельницького, Мазепи, Центральної Ради, Директорії. Прикладом цього ж служить і наш непростий час. Але зазначений феномен є природним. Адже Україна постійно була на перехресті інтересів сусідів, що намагалися кожний по-своєму задовольняти свої потреби.

Практичне рішення проблеми самоідентифікації відбувалося в історії України шляхом постійної боротьби за звільнення, а головною ідеєю, що сформувалася в українському духовному житті, зовсім не випадково стала ідея національної незалежності. Причому, обумовлена маргінальним станом України, специфіка її полягає в тому, що це ідея не стільки «незалежності для», скільки «незалежності від», тобто це ідея не творчості, а ідея волі, що досить часто розуміється як стихія вільності і руйнування. Така методологічно-світоглядна інтенція дозволяла українському народу успішно вирішувати в конкретних ситуаціях, у небезпечному історичному середовищі питання «самоідентифікації», тобто виживання. Вироблений історією в українців «психоповедінковий стереотип» полягає в «активізації протидії політичному, духовному, культурному й фізичному насильству, для збереження власної усвідомленої ідентичності, свого вже освоєного соціокультурного простору» [6] Причому у свідомості людей в Україні це психовідчуття має характер не тільки національної, але і соціальної ідеї. Прагнення до національної волі з'єднувалося з боротьбою за соціальне звільнення, їхнє перехресування було органічним. Виступи за національну незалежність проти зазіхань інших країн, народні рухи й повстання проти власної шляхти і панів – явища

одного порядку, що мають загальний ментальний корінь і досить часто в історії України переростали одне в інше. Урахування цієї важливої обставини дозволяє бачити єдину історію українського народу в розмаїтості іноді дуже драматичних соціальних подій. Єдність і, у той же час, внутрішня боротьба постійних тенденцій до національного і соціального звільнення – головний стрижень української історії. У своєму «Заповіті...» В.Винниченко не утомлюється повторювати, що коли гасло «без холопа і пана» починає звучати не так дружно, коли вигнані пани починають замінюватися панами українськими, – і національна боротьба починає зазнавати поразки за поразкою.

Некласична, маргінальна сутність України, крім всього іншого, яскраво проявилася в тім, що в її історії був та зіграв значну й специфічно українську роль феномен козацтва і козаччини. Маргінальна незвичність українства обумовила невизначеність і незрозумілість цього феномена для західних істориків та й для самих українських дослідників, як показує, зокрема, різнобій точок зору щодо цієї проблеми В.Антоновича, П.Куліша, М.Максимовича, М.Грушевського й інших. Думаємо, таємниця козацтва, із приводу якої не вщухають суперечки і зараз, полягає в тому, що воно уособлює собою історичну соціальну силу, у якій найбільше органічно та послідовно поєдналися устремління українського народу як до національного, так і до соціального звільнення, найбільш повно втілювалася українська ідея подвійної «незалежності від». Тікаючи у ХУ ст. від панщини і шляхетської опіки в Дикий степ на кордони України з кримськими татарами та Туреччиною, перші козаки опинилися в стані одночасної боротьби зі шляхтою та захисту кордонів України. Національна й соціальна незалежність зливалася для них в одне, що стало на певний час сутністю їхнього життя. Саме тому, незважаючи на те, що поступово, починаючи з виділення реєстрових козаків, і тут почалася диференціація (яка згодом привела до козацьких повстань К.Косинського і С.Наливайка), козаччина явила собою не тільки період найбільшої напруги сил українського народу, але і такий час його державної, соціальної й культурної творчості, коли, проявилися кращі та гірші боки українського національного характеру. У народній поезії та піснях оспівується козаччина як ідеал українського народу, а козак як ідеал вільної людини, борець за суспільне добро і за свободу рідного краю.

Якою, за таких умов, могла сформуватися психологія, і ментальність у цілому, народу України?

Динамічність, плинність, розбіжність політичних орієнтацій суб'єктів влади і різних соціальних сил, багатозначність й незрозумілість подій, у вирі яких постійно знаходилась (і знаходиться зараз) проста людина, виробляє у неї позицію пошуку стійкості й істини не скільки в цих подіях, скільки в самій собі, у своєму внутрішнім житті й почуттях. Погляд на себе як на людську бездонність, як на «внутрішню людину», яка породжується із себе і визначає собою «поверхню» своєї психіки, своє соціальне і природне буття як «зовнішньої людини», індивідуалізм, який впливають звідси, та прагнення до «волі» у різних розуміннях цього слова, з одного боку, як активність більш психічна ніж зовнішня, з іншого, – деякі риси українського національного характеру та світовідчуття. Підкреслюються такі риси «психічного складу українця», як «емоційність та сентименталізм, чутливість та ліризм», що визначаються естетизмом народного життя і присутні в ньому, а також індивідуалізм, що не хоче мати ніяких постійних, міцних основ поза своїми межами та позначений прагненням до переходу в усі нові й нові форми та до психічної еволюції («артистизм»). Цікавою є і комплексна характеристика національного українського характеру. Зміст її зводиться до того, що українець цінує «більше широкий жест, ніж глибокий зміст, більше розмах і кількість, ніж внутрішню якість, більше образи, форми прояву змісту, ніж самий зміст, одним словом – цінує більше «здаватися» ніж «бути» [7]. З цього впливають такі риси української душі як надмірна чутливість, швидкі запальність й охолодження, дратівливість на дріб'язки та байдужість до дійсно важливих речей.

Можна без якого-небудь перебільшення стверджувати, що специфічні ментальні риси кожної нації мають вирішальний вплив на процес формування і розвитку її культури.

Однієї з найголовніших рис поведінки українців є толерантність (іноді занадто надмірна) до інших народів, їхніх культур, що наочно прослідковується протягом всієї історії, починаючи з Трипілля. Українська працевілізація була тісно пов'язана з етрусками й шумерами, тому запозичила у них багато досягнень насамперед в області медицини, астрономії, архітектури та військової справи. Більш пізнім варто виділити вплив різних сфер візантійської культури на Україну, але при цьому необхідно мати на увазі, що візантійська

культура ніколи не була єдиним домінуючим фактором на наших землях, вона тільки доповнювала нашу давню самобутню національну культуру. В умовах польського і насамперед російського панування було зроблено усе для знищення наших традицій, але українська культура збереглася до сьогоднішнього дня, що вже саме по собі свідчить про її оригінальність, самобутність й розвиненість. У той же час наша цивілізація в силу ряду географічних та історичних факторів завжди розвивалася у взаємозв'язку з іншими народами, тому була відкрита для засвоєння їхніх позитивних наукових та культурних досягнень, тільки збагачуючись від цього.

Іншою важливою ментальною практичною рисою українців є їхня любов до землі. Не буде помилкою вважати, що саме цей фактор, втілений у практичну сільськогосподарську діяльність, зіграв вирішальну роль у формуванні української побутової культури. Деякі продукти сільського господарства почали вперше у світі вирощувати на наших землях (пшениця, мак, боби й інші.). Багато страв подарували світу також наші предки-трипільці – борщ, ковбаса, пампушки, галушки, пироги, вареники тощо. При цьому кожна страва була присвячена конкретному богові, що доводить прямий зв'язок землеробської діяльності, побутової культури та ментальності наших предків, який зберігся до сьогоднішнього часу.

Геопсихічним аспектом нашої психіки стала породжена спогляданням м'яко-хвилястих пейзажів степово-лісової зони та широких степів мрійність, чуттєвість, схильність до волі й анархії. Соціопсихологічний аспект української нації і зараз виявляє її переважно-селянську структуру. Звідси працьовитість, терплячість, консервативність, схильність до створення маленьких груп на базі взаємної приязності, сердечності (кордоцентричності). [7] Українській ментальності притаманне гостроемоційне переживання сьогоденності, життєлюбство, поетичне сприйняття природного і соціального оточення, пріоритет “серця” над “головою”. Це і є тим, що в історії української філософії прийнято називати кордоцентричністю. Багатьма дослідниками української ментальності (Б.Цимбалістим, Е.Онацьким, О.Кульчицьким і іншими) відзначається перевага емоційного начала над раціоналістичним в українському національному характері. Отже, з одного боку, ми маємо вразливу, ліричну натуру, чуттєву до усього прекрасного, а з іншого боку – така перевага почуттів над розумом веде до сентиментальності, надмірної вразливості і байдужості.

Серед історичних складових частин українського характеру важливу роль зіграло геополітичне положення нашої землі як “українної” родючої межової смуги між Сходом і Заходом. Під постійною смертельною погрозою у її мешканців виробилося два види реакції: авантюрно-козацького та притаєного існування. І найважливіше значення для формування українського менталітету має традиційне – із трипільських часів – високе положення жінки в нашій родині. Цей фактор українського менталітету виступає інтегруючим стосовно інших соціокультурних засад селянського та козацького. Він відповідає кордоцентричності українського характеру, утечі до маленького гурту або до своєї «хати скраю». З ним узгоджується відносна байдужість до загальнодержавних інтересів, до агресивно-здобувчих настанов у широких масштабах.

Українці завжди жили в гармонії з природою. Підтвердженням цьому є той факт, що усі природні сили обожнювалися. Існувала досить розгалужена мережа релігійно-природних вірувань. Більш пізніше християнство лише пристосувалося до вже оформлених свят, приєднавши до них свій зміст. Ще і до сьогоднішнього дня усі великі свята мають подвійний зміст: народження Сонця, поява на небі Венери – Різдво Христове, народження богині води Дани – Водохрещення Господнє, Івана Купала – Іоанна Хрестителя тощо. При цьому з тріади найголовніших світил – основ Всесвіту – Сонця, Місяця та Зорі (Венери) – найбільше шанувався Місяць. Усі великі християнські свята (Великдень, Піднесення, Трійця) святкуються у залежності від положення Місяця на небосхилі. Це наочно підтверджує, що праукраїнські природні вірування сформувалися на 3-4 тис. років раніше християнських.

Для українців завжди була властива любов до своєї Вітчизни, готовність захищати свою землю. Цей момент знайшов своє втілення в принципах Рун віри, де, зокрема, сказано, що не слід любити ворогів народу твого, не бути рабом. Тому принципи християнства про любов до ворогів та комунізму про перспективне знищення націй, держав і ментальних відмінностей між людьми не має коренів у нашому національному характері. Давня українська віра, поруч із розвитком своїх духовних якостей, робила також досить відчутний акцент на матеріальні аспекти життя (любов до себе, увага до свого тіла, до їжі, до гармонії особистості), що істотно відрізняло її від християнства. Протягом усієї своєї історії наш

народ, незважаючи на спроби колонізації і знищення, усе-таки дотримувався вищезгаданих принципів, що наочно свідчить про незнищенність українського національного духу. Основні психічні компоненти української ментальності проявляються у добродушності, пристосованості, але одночасно у практичності українця, стійкості та оптимізмі в лиху годину.

Цікавим феноменом, що впливає із особливостей українського менталітету, як уже було сказано, є специфічне ставлення українців до влади, яка для нашого народу завжди асоціювалася зі страхом та насильством над особистістю. Корені такого відношення до влади варто шукати в системі сімейного виховання. Б.Цимбалістий бачить у структурі матріархальної української родини ключ до розуміння українського менталітету. Саме родина формує з дитинства характер й світогляд людини, забезпечуючи спадковість та стійкість національно-культурних ознак індивідуума і суспільства. В українській родині, як правило, мати постійно піклується про дітей, жінка займається вихованням дитини, опікує її, а добувач – батько виступає як караючий, дисциплінуючий вектор виховання. Батько виступає як караюча сила, якій треба коритися зі страху. Дитина повинна, скоряючись силі, слухатися, але внутрішньо бунтує, прагне вирватися з-під батьківської влади. В дорослому віці людина повторює цю установку. Тому влада для звичайного українця – насильство, якому можна коритися лише зі страху, а не добровільно. Коли вона занепадає, нерідко настає анархія, оскільки після смерті “батька” (влади) “сини” “матері” (України) намагаються не допустити один одного на звільнене місце. Адже в українських родині після смерті батька сини ділилися владою, – так, наприклад, в Україні, на відміну від тієї ж Росії, не було звичаю передавати всю землю в спадщину старшому брату. Сини і, характерно, дочки були рівними між собою. Ідея рівності, незважаючи на всю її шляхетність, нерідко заважала народу мати сильну і гідну владу. Можна згадати хоча б неузгодженість демократів на виборах першого президента України. Специфіка української ментальності, що обумовлена вихованням у родині, певним чином пояснює негативне відношення українців до авторитетів і політичних лідерів. І тому, мабуть, найбільш стійким інваріантом українського менталітету в соціально-політичному аспекті є об'єднання індивідуалізму з ідеєю рівності і відрази до насильницької влади. Звідси й обережність у виборі політичних напрямків розвитку. Помітне нині прагнення частини населення до псевдосоціалістичної «зрівнялівки» і «твердої руки» може бути переборене з ростом політичної культури й добробуту, як нехарактерне для народу, що, починаючи з антив і козаків, був відданий демократичним формам громадського життя та не сприймав розповсюджену тривалий час у Європі і Росії ідею “цезарепалізму”. Домінантою української ментальності став абсолют волі, на відміну від росіян, у яких домінуючою стала ідея державності і збереження, розширення російської землі, як тіла держави. Тому має перспективу перетворення нинішньої держави в Україні правовими засобами на демократичну. І тут повинні спрацювати кращі риси українського менталітету. А тоталітарна система, як повне поглинання цивільного суспільства і створення особливого політичного режиму, однією з головних рис якого є загальний, що не знає меж контроль за життям кожної конкретної особистості, для української ментальності є неприйнятною. Спосіб життя, середовище мешкання, успадковані від предків норми та правила поведінки, культура сформували наступні риси характеру українців – практичність, обережність, консерватизм. Для українців характерно і те, що вони важко приймають рішення, не поспішають зважуватися на глибокі зміни, намагаються уникати крайностей, мало піддаються впливу інших, стримані й хитруваті. Індивідуальна свобода цінується серед українців настільки високо, що допускає верховенство одного українця над іншим лише вситуації крайньої необхідності, і як вона ними бачиться. Тому всякі спроби вельмож зробити свою владу безмежною, відповідно до принципу «що хочу, те і роблю», служили причиною опору українського суспільства, недовіри до влади, яка, втративши підтримку народу, ставала нежиттєздатною.

Дослідження української ментальності дає можливість зрозуміти, або, як би сказали в давнину, «пізнати себе». Спеціальні етнопсихологічні дослідження українців (першим хто їх почав був М.Костомаров), дають підстави вважати, що основними рисами українського менталітету є: перевага особистого над загальним, індивідуалізм, егоцентризм. Про це писав, зокрема, М.Костомаров, помітивши, що «...у росіян панує загальність (Бог і цар) над особистістю, над окремою людиною, а українець вище цінує окрему людину, ніж масу». Ця риса характеру знайшла своє відображення у формулах: «моя хата скраю, я нічого не знаю», «нижче трави, тихіше води», «покірне теля двох маток ссе». Надмірне відокремлення й

індивідуалізм одиниць в українському національному характерові спричиняє те, що люди, не зв'язані між собою ні в просторі (з'єднаннями органічними), ні в часі (спільно усвідомленою традицією), мають постійну тенденцію до диференціації (розподілу) при великій нездатності до інтеграції. Характерним для української ментальності є соціальний фаталізм, тобто віра в автоматичність дій. Виходячи з характеристики типів характерів К.Юнга, Я.Ярема відносить українця до інтровертивного, а не екстравертивного типу, до інтроверта. Одним із проявів інтровертизму в українській духовності є індивідуалізм, зверхнє відношення до зовнішнього світу.

Іншими словами, можна зробити висновок про те, що в тенденції, за своїми фундаментальними характеристиками, ментальність українця орієнтована переважно на індивідуалізм, а не на колективізм. У ній є відсутньою «матриця» світосприймання із абсолютною домінантою тотального підпорядкування по вертикалі, що спрямовувалася б у якийсь надособистісний центр. В алгоритмах життєдіяльності української нації протягом її історії досить чітко прослідковується місце самодостатньої людської особистості, що є відповідальною за історію свого народу та за власне життя, тобто те, що прийнято називати індивідуалізмом у філософському та соціологічному плані. Такі риси українського народу, як цілісність, стихійна гармонія, висока краса побуту, глибока природженість логічності думки, практичність, високі культурні та соціальні інстинкти, гуманний характер, тонке етичне і естетичне почуття, бажання справедливості, про які говорив М.Грушевський, свідчать на користь цього висновку.

Менталітет, виражаючи дух народу, його внутрішню сутність (так само як і зовнішні форми дійсності) у ході суспільного розвитку може змінюватися, знаходити нові риси. За тисячоліття історії у нашого народу склалися свої традиції, свої потреби душі, своє ставлення до навколишнього світу, до природи – своя ментальність. Національний менталітет, який виражає сукупність поглядів, уявлень, думок, відчуттів, що виражають зміст, рівень й особливості національної історії, повною мірою відбиває і сучасний стан країни. Акумулюючи спільність історичного шляху, він продовжує залишатися цементуючим елементом духовності народу, його виробничо-господарської діяльності, особливостей його соціального та історичного розвитку. У менталітеті, як «дусі народу», сконцентровані фундаментальні психологічні риси будь-якого (кожного) народу, здатні, при потребі, проявитися в усіх соціально-економічних, політичних та культурних реаліях його буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – Репринтне відтворення видання 1918 р.: К., 1991.
2. Мала енциклопедія етнодержавництва / Відп. ред. Римаренко Ю.І. – К., 1996.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
4. Кизима В. “Незалежність від” чи “незалежність для”? Маргінальна сутність ментальності України // Віче. – 1993. – №9.
5. Прицак О. Що таке історія України // Слово і час. – 1991. – №1.
6. Павлюк С. Хто він, зарубіжний українець? // Віче. – 1993. – №4.
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.